

QASHQADARYO VILOYATI ORONIM VA GIDRONIMLARINING TABIIY-GEOGRAFIK XUSUSIYATLARI

Xudoyberdiyev Jonibek Jonuzoq o'g'li

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyati geografik joy nomlaridan oronim va gidronimlarning tabiiy-geografik xususiyatlari kompleks tarzda o'rganiladi. Viloyat hududidagi asosiy tog' tizmalari, dovonlar, soylar, daryolar va suv havzalari nomlarining kelib chiqishi, tarkibi hamda tabiiy-geografik omillar bilan bog'liqligi ko'plab jadvallar asosida tahlil qilinadi. Oronimlar va gidronimlarning turkiy, eroniy va so'g'diy til qatlamlari asosida shakllanishi, metaforik va etnonimik nomlanish xususiyatlari aniqlanadi. Maqolada 7 ta jadval asosida indikator-terminlar tasnifi beriladi.

Kalit so'zlar: oronim, gidronim, toponimika, Qashqadaryo, tabiiy-geografik xususiyatlar, til qatlamlari, indikator-terminlar, etimologiya, relyef, daryolar.

ПРИРОДНО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОРОНИМОВ И ГИДРОНИМОВ КАШКАДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Худайбердиев Джонибек Джонузок угли

Аннотация: В данной статье комплексно исследуются природно-географические особенности оронимов и гидронимов Кашкадарьинской области. Анализируются названия горных хребтов, рек, ручьёв с применением таблиц. Рассматриваются тюркский, иранский и согдийский языковые пласты.

Ключевые слова: *оронимы, гидронимы, топонимика, Кашкадарья, языковые пласты, этимология, рельеф.*

NATURAL-GEOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF ORONYMS AND HYDRONYMS OF KASHKADARYA REGION

Khudayberdiyev Jonibek Jonuzoq ugli

Abstract: *This article comprehensively investigates the natural-geographic characteristics of oronyms and hydronyms in Kashkadarya Region of Uzbekistan. Using 7 classification tables, the origin of mountain, pass, river and stream names is analyzed across Turkic, Iranian, and Sogdian linguistic strata. Metaphorical and ethnonymic naming patterns are identified.*

Keywords: *onyms, hydronyms, toponymy, Kashkadarya, natural-geographic characteristics, linguistic strata, indicator terms, etymology, relief, rivers.*

Har bir geografik nom tabiiy muhit, tarix va til o'zaro ta'sirining timsoli. Joy nomlarini o'rganuvchi fan - toponimika - geografiya, tarixshunoslik va tilshunoslik chegarasida rivojlangan oraliq sohadir. Uning tarkibida oronimika (relyef shakllarining nomlari) va gidronimika (suv obyektlarining nomlari) alohida muhim o'rinni egallaydi [1].

Qashqadaryo viloyati O'zbekistonning janubi-sharqida joylashgan bo'lib, unga Zarafshon va Hisor tizma tog'lari orasidagi keng vodiy va cho'l hududlari, hamda Pomir-Oloy tog' tizmasining g'arbiy chekkalari kiradi. Ushbu tabiiy-geografik murakkablik - bir tomondan baland tog'lar, ikkinchi tomondan cho'l va tekisliklar - joy nomlarida ham o'z aksini topgan [2].

Mavzuning dolzarbligi shundaki, Qashqadaryo viloyatining toponimik tizimini, xususan oronim va gidronimlarini tabiiy-geografik jihatdan kompleks o'rganish o'zbek toponimikashunosligida hali to'liq yoritilmagan. Q. Qodirovning (2010) mintaqaviy asari [3] va T. Nafasovning (2009) qishloqnomasi [4] ushbu sohada muhim manba hisoblanadi. Maqolaning maqsadi - Qashqadaryo viloyatidagi oronim va gidronimlarning tabiiy-geografik xususiyatlarini aniqlash, ularni jadval asosida tasniflash va kelib chiqishini tahlil qilishdan iborat.

Oronim - yunoncha oros (tog') va onyma (nom) so'zlaridan tashkil topgan; relyefning musbat va manfiy shakllari - tog', tizma, tepa, dovon, qir, dara nomlarini bildiruvchi toponim turi. Gidronim esa hydor (suv) so'zidan olinib, daryo, soy, buloq, ko'l kabi suv obyektlari nomlarini anglatadi [5].

Tadqiqotda uchta asosiy usuldan foydalanildi: (1) kartografik-tipologik tahlil - joy nomlarini relyef shakllariga bog'lab guruhlash; (2) etimologik-qiyosiy tahlil - nomlarning til qatlamlari bo'yicha izlanishi; (3) statistik-komponent tahlil - indikator terminlarning takrorlanish chastotasini hisoblash. S. Qorayev [1], T. Nafasov [4], Q. Qodirov [3] va S.E. Toshmurodova [6] asarlari nazariy poydevor vazifasini o'tagan.

1-jadval. Toponymika tarmoqlari va o'rganish ob'ektlari

Tarmoq	O'rganish ob'ekti	Misol (Qashqadaryo viloyati)
Oronimika	Tog', tizma, tepa, dovon, qir, dara nomlari	Qoratepa, Muzbel, Saksondara
Gidronimika	Daryo, soy, buloq, ko'l, kanal, ariq nomlari	Qashqadaryo, Oqsuv, Chinorsoy
Oykonimika	Qishloq, shahar, ovul nomlari	Shahrisabz, Yakkabog', Kitob

Etnonimika	Urug'-qabila nomidan hosil bo'lgan joy nomlari	Arabband, Chimboy, Mirishkor
------------	---	---------------------------------

3. QASHQADARYO VILOYATINING FIZIK-GEOGRAFIK TAVSIFI

Qashqadaryo viloyati Respublikaning janubi-sharqida, Qashqadaryo havzasida, Pomir-Oloy tog' tizmasining g'arbiy chekkasida joylashgan. Maydoni 28,6 ming km² bo'lib, O'zbekistonning yirik viloyatlaridan biridir. Shimoli-g'arbdan Buxoro, janubi-sharqdan Surxondaryo viloyatlari, g'arbdan Turkmaniston, sharqdan Tojikiston va Samarqand viloyati bilan chegaradosh [2].

Hudud geomorfologik xususiyatiga ko'ra g'arbdan sharqqa qarab asta-sekin ko'tarilib boradi: 250-280 metrdan 4 425 metrgacha. Viloyatning 45,2 foizi tog' va tog'oldi, 54,8 foizi tekislik mintaqasiga mansub [7]. G'arbiy qismi Sandiqli va Qizilqum cho'llari bilan tutashadi. Iqlimi kontinental: yanvar o'rtacha harorat 0,2-1,9 daraja, iyul o'rtacha 28-29,5 daraja, yoz 155-160 kun davom etadi.

2-jadval. Qashqadaryo viloyati asosiy fizik-geografik ko'rsatkichlari

Ko'rsatkich	Qiymat	Izoh
Umumiy maydon	28,6 ming km ²	Respublikaning yirik viloyatlaridan biri
Chegara uzunligi	795 km	405 km tog', 390 km tekislik
Balandlik oralig'i	250-4 425 m	Qarshi cho'li - Hisor tizmasi
Tog' va tog'oldi ulushi	45,2 %	S.I. Abdullayev, 1981 [7]
Tekislik ulushi	54,8 %	Asosan Qarshi cho'li

Yanvar o'rtacha harorat	0,2-1,9 daraja	Iqlim kontinental
Iyul o'rtacha harorat	28-29,5 daraja	Yoz 155-160 kun
Yillik yog'in (tog'da)	550-650 mm	Tekislikda 290-300 mm
Asosiy daryo	Qashqadaryo	Uzunligi 378 km
Yirik irmoqlar	Oqsuv, Tanxoz, Jinni	Umumiy uzunlik 276 km+

Asosiy daryo - Qashqadaryo (378 km) Hisor tog' tizmasining Tog'tosh davonidan boshlanadi. Uning yillik oqimining salkam 80 foizini irmoqlar ta'minlaydi: Oqsuv (115 km), Tanxozdaryo (104 km), Jinnidaryo (57 km) va Yakkabog'daryo [8].

Qashqadaryo viloyati oronimlarini shakllantirishda asosiy o'rinni bir nechta geografik indikator-terminlar egallaydi. Ular relyef shakllarini aniq tasvirlovchi darakchilar vazifasini bajaradi. Oronimlar orasida asosiy oronimik termin hisoblanmish tog' va tepa terminlari bir necha bor takrorlanadi; tog'da yashovchi aholi ko'proq tosh so'zini ishlatadi [6].

4.1. Hisor va Zarafshon tizmalari - asosiy oronimlar

Hisor tizmasi viloyatning sharqiy va janubi-sharqiy chegarasini belgilab, eng baland nuqtasi - Dukdon tog'i 4 643 metr balandlikda joylashgan. Tizma tarmoqlari: Boysuntog', Chaqchar, Ko'hitang, Shertog'. Hisor so'zi forscha bo'lib, qal'a, mustahkam joy ma'nosini anglatadi [9]. Zarafshon tizmasining

g'arbiy tarmoqlari - Chaqilkalon, Qoratepa, Ziyovuddin-Zirabiloq tog'lari - viloyatning shimoliy chegarasida joylashgan.

3-jadval. Qashqadaryo viloyati oronimik indikator-terminlari tasnifi

Termin	Ma'no	Misol (tuman)	Til manbai
tog'/tov	Baland relyef shaklining umumiy nomi	Qoratog', Qo'rg'ontog' (Shahrisabz)	Turkiy
tosh	Qoya, tik tog' parcha	Tuyatosh (Dehqonobod), Ugurtosh (Chiroqchi)	Turkiy
tepa	Past tepalik	Ko'plab tumanlarda tarqalgan	Turkiy
qir	Uzunasiga cho'zilgan balandlik	Qoraqir tog'i (Nishon tumani)	Turkiy
sirt	Tog' orqasi, yelkasi	Qorasirt tog'i (Dehqonobod)	Turkiy
bel	Dovon, tog' o'tish joyi	Muzbel, Qorabeltov (Shahrisabz)	Turkiy
qoq	Tosh bo'shlig'idagi suv chuqurlik	Tog' hududlarida keng tarqalgan	Turkiy
aqba	Dovon (arabcha)	Kalonaqba - katta dovon (Kitob)	Arabcha
chagat	Toshli, quyoshli yonbag'ir	Qorachagat tog'i (Dehqonobod)	Turkiy

kam	Kemtik joy, past qism	Darvozakam, Egarkam (Shahrisabz)	Turkiy
hisor	Qal'a, mustahkam joy	Hisor tizmasi	Forscha
gaza	Tog' qirrasi	Oqbuloqqaza, Qizilgaza (Qamashi)	Mahalliy

Qashqadaryo viloyatida rang belgisi (oq/qora) orqali relyef balandligini ifodalash keng tarqalgan: baland, qor qoplaydigan tog'lar oq, past va quyuq-qoyali tog'lar esa qora termini bilan nomlanadi [6]. Bunga yorqin misol: Oqboshtov, Oqqo'ltov, Oqrabottov (Dehqonobod) - baland tog'lar; Qoraqir, Qorasirt, Qorachagat - past va qoyali tog'lar.

4-jadval. Qashqadaryo viloyati metaforik oronimlari

Oronim nomi	Joylashuvi	Metaforik ma'nosi
Jahonnamo tog'i	Dehqonobod tumani	Tog' tepasidan butun dunyo ko'rindigan joy
Belisiniq tog'i	G'uzor tumani	O'rta qismi past - beli singan tog'
Xontaxta tizmasi	Qamashi tumani	Usti supaday tekis tog'
Ellikbosh tizmasi	Dehqonobod tumani	Sercho'qqi - boshi ko'p tog'
Yetimtov	Qamashi tumani	Yolg'iz, atrofi tekis tog'
Saksondara tog'i	Nishon tumani	Serdara - daralari ko'p tog'
Ichaksoy jari	Yakkabog' tumani	Ichakday uzun, ilang-bilang jar

Qashqadaryo viloyatining shimoliy, shimoli-sharqiy va sharqiy qismi baland tog'lar bilan o'ralganligi sababli daryo, soy, jilg'a, buloq, ariqlar ko'p. Bu holat viloyat joy nomlari tarkibida gidronimlarning salmoqli o'rin egallashiga zamin yaratgan. Gidronimlar joyning tabiiy holati, suvning xususiyatlari, o'simlik turi va hayvonot dunyosini aks ettiradi [6].

Qashqadaryo so'zi tuzilishiga ko'ra turkiy qashqa hamda tojikcha daryo so'zlarining yig'indisidan iborat. Qashqa so'zi nafaqat turkiy, balki eroniy tillarda ham uchrab, asosan ot yoki mol peshonasidagi oq dog', oq nishona ma'nosida qo'llanadi; majoziy ma'noda esa dong'i chiqqan, mashhur ma'nosini anglatadi [8]. V.V. Bartold yozishicha, tarixan daryo Kesh (Kash) daryosi deb atalgani, keyinchalik Xashqa (Xashqarud) shaklida uchragani, nihoyat Qashqadaryo bo'lgan [6].

5-jadval. Qashqadaryo viloyati asosiy gidronimlari tahlili

Gidronim	Uzunlik	Etimologiya va ta'rif	Til	Toifasi
Qashqadaryo	378 km	Turkiy qashqa + tojik daryo: dong'li daryo	Turkiy- eroniy	Daryo
Oqsuv	115 km	Oq + suv: tiniq, shaffof suv	Turkiy	Daryo
Tanxozdaryo	104 km	G'oziko'ldan boshlanadi; tan - eroniy gavda	Eroniy- turkiy	Daryo

Jinnidaryo	57 km	Metafora: g'alati, jo'shqin oqadigan daryo	Turkiy	Daryo
Yakkabog'daryo	-	Yakka + bog': yagona suvli bog'	Turkiy	Daryo
Qashqabuloq	-	Tosh tirqishidan chiquvchi tiniq suv	Turkiy	Buloq
Chinorsoy	-	Chinor daraxtlari bo'lgan soy (Kitob)	Turkiy	Soy
Achchisoy	-	Achchiq, sho'r ta'mli soy	Turkiy	Soy
Arabband	-	Etnonimik: arab qabilasi to'g'oni	Arabcha	Daryo
Zirkbuloq	-	Zirk daraxti bo'lgan buloq (Dehqonobod)	Turkiy	Buloq

6-jadval. Qashqadaryo viloyati gidronimik indikator-terminlari

Termin	Ma'no va xususiyati	Misol (tuman)
daryo	Yirik suv oqimi	Qashqadaryo, Jinnidaryo, Tanxozdaryo

soy	O'rta yoki kichik tog' daryosi	Chinorsoy, Achchisoy, Chimboy
buloq	Yerdan chiquvchi manba	Qashqabuloq (Shahrisabz), Zirkbuloq (Dehqonobod)
chashma	Buloq, manba (eroniy so'z)	Hazorchashma - ming buloq (Hisor tizmasida)
ko'l	Turgunsuv havzasi	Chimqo'rg'on, Qalqama suv omborlari
ariq / kanal	Sun'iy suv yo'li	Mirishkor kanali, Qarshi magistral kanali
oq (suv)	Tiniq, shaffof suv belgisi	Oqsuv (115 km), Oqbuloq
sho'r	Sho'r ta'mli suv belgisi	Sho'robsoy (Qoratepa yonbag'ri)
achchi	Achchiq ta'mli suv belgisi	Achchisoy (Dehqonobod tumani)
jilg'a	Juda kichik soy, o'zancha	Tog' hududlarida keng tarqalgan

6. ORONIM VA GIDRONIMLARDA TIL QATLAMLARI TAHLILI

Qashqadaryo viloyati joy nomlari tarkibida asosan to'rtta til qatlami ajratiladi. Eroniy toponimlarning katta qismi aynan Qashqadaryo viloyati hududida to'plangan - bu viloyat qadimda So'g'diyona va eroniy xalqlar hududlari bilan tutashganligidan dalolat beradi [10].

**7-jadval. Qashqadaryo viloyati oronim va gidronimlari til qatlamlari
tahlili**

Til qatlami	Ulushi (taxm.)	Asosiy indikatorlar	Misollar
Turkiy	~65 %	tov, tosh, tepa, soy, suv, buloq, qir, bel	Oqsuv, Yetimtov, Qoraqir, Chinorsoy
Eroniy (forscha-tojikcha)	~25 %	daryo, ob, chashma, hisor, deh, tang	Qashqadaryo, Tanxoz, Dubob, Kitob
So'g'diy	~7 %	baraz, kat, nav, shov, teg	Zarafshon (zar-afshon), Novqat, Chovdi
Arabcha	~3 %	aqba, band	Kalonaqba, Arabband

Turkiy qatlam. Oronim va gidronimlarning katta qismi turkiy tilga mansub komponentlardan iborat. Ayrim terminlar adabiy til va sheva shakllarida turlicha talaffuz qilinadi: adabiy tog' - shevada tov (Yetimtov, Kakliktov, Kosontov). Bu qatlam hududning asosiy nomlovchi tili - o'zbek va uning shevalaridan kelib chiqqan [1].

Eroniy qatlam. Dubob (do-ob: ikki suv), Obikandi, Tuzab (tuz+ob: sho'r suv), Kitob (kati-ob: daryo bo'yidagi qo'rg'on), Tanxoz kabi nomlar ushbu qatlamga tegishlidir. Hisor so'zi ham forscha bo'lib, qal'a, mustahkam joy ma'nosini anglatadi [9].

So'g'diy qatlam. Zarafshon daryosi nomidagi zar-afshon (oltin sochuvchi) komponenti va Baraz (baland) so'zi ushbu qatlamga mansub. Novqat (nav-kat: yangi qo'rg'on), Chovdi (shov+teg: qora tog') kabi nomlar ham viloyat atrofida uchraydi [5].

Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarga imkon beradi:

1. Qashqadaryo viloyati oronim va gidronimlari viloyatning murakkab relyef tuzilishi bilan bevosita bog'liq. Oq va qora rang komponentlari balandlik belgilarini ifodalovchi tizimli terminlar sifatida ishlaydi: baland tog'lar - oq, past qoyali tog'lar - qora.

2. Gidronimlar tarkibida viloyatning asosiy suv arteri - Qashqadaryo - va uning irmoqlari (Oqsuv, Tanxozdaryo, Jinnidaryo, Yakkabog'daryo) nomlanishi daryo tabiatini (tiniqlik, oqim kuchi, ta'mi) aniq aks ettiradi (5-jadval).

3. Til qatlamlari tahlili (7-jadval) shuni ko'rsatdiki, oronim va gidronimlarning taxminan 65 foizi turkiy, 25 foizi eroniy (forscha-tojikcha), 7 foizi so'g'diy va 3 foizi arabcha qatlamga mansub. Bu mintaqadagi uzoq muddatli ko'p madaniyatli til o'zaro ta'sirining natijasidir.

4. Metaforik oronimlar (Jahonnamo tog'i, Belisiniq tog'i, Xontaxta tizmasi) va etnonimik gidronimlar (Arabband, Chimboy, Mirishkor) tilning obrazli-kognitiv va etnik-tarixiy imkoniyatlarini yaqqol namoyon etadi (4-jadval).

5. Yangi geografik obyektlarga nom berishda joy nomlarining uzoq umr ko'rishi uchun shu joyning tabiiy xususiyati - suv tizimi, relyef va tarixiy merosiga asoslanish zarur. Geografik joy nomlari milliy va ma'naviy qadriyatlarimizning muhim qismidir [6].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. - Т.: ЎзМЭ, 2005. - 264 б.
2. Qashqadaryo viloyati // O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 5-jild. - Т.: O'zME, 2003.
3. Қодиров Қ. ҚашҚадарё вилояти географияси ва топонимияси. - Карши: Насаф, 2010. - 318 б.
4. Нафасов Т. ҚашҚадарё КишлоҚномаси. - Т.: Мухаррир, 2009. - 269 б.
5. Matqosimova M. Classification of toponyms and their role in linguistics // The Lingua Spectrum. - 2025. - 5(1). - P. 155-162.
6. Тошмуродова С.Э. ҚашҚадарё вилояти топонимларига умумий тавсиф // Innovative Development in Educational Activities. - 2023. - No9. - B. 145-149.
7. Abdullayev S.I., Usmonov I. Qashqadaryo viloyati balandlik mintaqalari. - Toshkent, 1981.
8. Qashqadaryo (daryo) // O'zbek Vikipediya [Elektron resurs]. - URL: [uz.wikipedia.org/wiki/Qashqadaryo_\(daryo\)](https://uz.wikipedia.org/wiki/Qashqadaryo_(daryo))
9. Hisor tizmasi // O'zbek Vikipediya [Elektron resurs]. - URL: uz.wikipedia.org/wiki/Hisor_tizmasi
10. O'zbekiston toponimiyasi // O'zbek Vikipediya [Elektron resurs]. - URL: uz.wikipedia.org/wiki/O'zbekiston_toponimiyasi